

öltött, a -grad helynév újabb kori előfordulásai szinte kivétel nélkül délszláv nyelvű népek lakhelyére esnek. A -grad ~ -grád utótagú Kárpát-medencei helynevek körében végzett vizsgálódásaink arra hívják fel a figyelmet, hogy a helynevek tiológizálása, a különböző nyelvű alakok egybevetése segítheti a historikust történeti következtetései levonásában.

KRISTÓ GYULA

A SZER HELYNEVEINKBEN I.

PAIS DEZSŐ már igen korán, Magyar Anonymus című munkájában /Bp., 1926./ foglalkozott a címben szereplő szóval, s éppen helynévi előfordulásával, a ma Pusztaszer-nek ismert település nevének magyarázatával kapcsolatban. Itt megállapította: „A 'sor, rend, mód' értelmű szerből alkotott -i képzős melléknév" /141/. Majd később, 1942-ben megjelent /MelichEml. 301--13/ Szerszám című tanulmányában is kitért a szó jelentésárnyalatainak a föltárására. E munkájában tulajdonképpen vitatkozott FOKOS DÁVID néhány évvel azelőtt /Nyr. LXVII, 9--18/ közreadott álláspontjával, a szer szó FOKOS szerinti jelentésfejlődés-történetével, amely így hangzott: „A/ szēr a/ 'sor, rend' → b/ 'csoport, közösség, fajta' → c/ 'ezekhez tartozó ember vagy holmi' → d/ /a személyekhez vagy tárgyakhoz tartozó holmi:/ 'felszerelés, szerszám, eszköz'” /I. m. 16/. Erre válaszul született meg PAIS dolgozata, a fönt említett Szerszám, melyben az „ősjelentés”-nek esetleg egy 'állati inat fonálnak összesodor' ígét tartott, s ebből vezette le 'az összeillesztés-összeilleszkedés valamely formája' jelentést, hogy tovább haladva eljusson a „'csoport, csapat', a megfogható s konkrét 'sor' és az átviteles 'rend'” /i. m. 301/ főjelentésekig, illetőleg azokig a jelentésárnyalatokig, „amelyekből a többi jelentésváltozatok és alkalmazásaik mind levezethetők” /uo./. Már akkor jelezte PAIS, hogy bővebben óhajt foglalkozni a szer szóval, de emlékkönyv és folyóirat keretei-

ben nem fér meg az összehordott és földolgozott anyag. Mint tudvalevő, ő a „könyvszabású” tanulmányok írásától meglehetősen irtózott, s csak egy újabb vitára készítő írás, NYÍRI ANTAL Had és szer /Nyelv és Irod. II, 103--32/ című igen kiváló nyelvtörténeti és nyelvjárási munkája indította végül is a szer szó alapos, de az ő véleménye szerint mégsem kimerítő tanulmány megírására /NytudÉrt. 30. sz./.

NYÍRI ANTAL /i. m. 119/ először az ősi nomenverbumban részben 'állati inat fonálnak összesodor' igét, másrészt pedig 'sodrott, serített anyag' főnevet fogadott el, s a mai nyelvhasználatban nyelvjárási adatokkal bizonyította, hogy a kötélnek, zsinórnak, fonálnak az ágát is jelenti a szēr /i. m. 122/. Tulajdonképpen nem mondott ennek ellent PAIS DEZSŐ /MNYTK. 30. sz. 18/ igen tág jelentésbeli határokat fölvető gondolata: „A szēr-nek 'fonál' értelméhez csatlakozhatott egy olyan jelentésfejlődés, amelynek révén a szó és rokonsága a 'sor: hasonló dolgok vagy személyek vonalszerűen felfogható összefüggése' jelentést nyerte... a 'sor' az egyik fő jelentés, amely a régi magyar nyelvben sok jelentéstani fejleménynek, mondattani fordulatként és alaktani elemnek alapjává lett, olyanoknak is, amelyek máig megőrződtek.” /i. m. 18/. Ezzel tulajdonképpen megerősítette korai, 1926-ban közzétett véleményét /MANon. 141/. Azonban éppen a helynevekben szereplő jelentésfejlődési vonallal nem értett egyet NYÍRI ANTAL fönt idézett tanulmányából: „Ha tehát azt nézzük, hogy a szēr-nek a településre vonatkozó jelentésváltozatai közül melyik volt az eredetibb: '/a fölső v. alsó/ része a falunak'-e, az 'utcabeli házsor'-e vagy az 'utca' vagy pedig 'a rokon családok, a kiterjedt nagycsalád települése', azt kell mondanunk, hogy e négy jelentésváltozat közül a legutóbbi az eredetibb, a többi az utolsóból eredt” /i. m. 129/. PAIS DEZSŐ miután szóról szóra idézte NYÍRI e fönti megállapítását, ezt fűzte hozzá: „Ebben én nem volnék annyira biztos, de hogy miért, bővebb kifejtésével most adós-nak kell lennem” /NytudÉrt. 30. sz. 17/. Ez a megjegyzés annál inkább elgondolkodtató, mert ugyanezen a lapon így írt PAIS: „A szónak az emberi közösségekkel kapcsolatban való alkalmazá-

sához alapul szolgálhatott a származásbeli egyezés vagy valamilyen célra való társulás, illetőleg társítás" /uo./. Ezt az állítását igazolja az általa föl nem hozott, de minden bizonynyal ismert TSz-ben megadott 2. sz. jelentés: „közönség. Szerbe állani: összeállani ... Szerbe ütnék marhát: társaságban, vagyis úgy, hogy többen összeállva megvészik a marhát...” /II, 540/. Majd tovább idézve PAIS megállapítását: „... a szër a magyar nyelvközösség e g y e s r é s z e i b e n előbb a nemzetségre, vagyis egy közös származású embercsoportra vonatkozott, és azután ment át annak a településhelyére, amely lakásoknak és ezek körüli földdaraboknak, telkeknek csoportjából: szër-éből állott /NytudÉrt. 30. sz. 17/.

Mindezekből a véleményekből látszik, hogy a helynevekben szereplő szer elemek vizsgálata nem választható el a közszói jelentéstől, s ezért fordítottam nagyobb teret a valóban „szerteágazó” jelentésű szó jelentésfejlődéséről szóló vélemények egy részének bemutatására. Jóllehet csak a helynevekben előforduló jelentésekkel szándékozom foglalkozni, lépten-nyomon utalnom kell a közszói jelentésárnyalatokra, azok kialakulásának már előttem föltárt módjaira. A behatóbb vizsgálat céljából mindenképpen szükségesnek tartom fölosztani az adatokat két csoportra. Az elsőben a szer szó önmagában áll, vagy meghatározó, első eleme a névnek, a másodikban pedig az összetétel utótagja, földrajzi köznévi eleme.

Önmagában álló Szer helynevet csupán a ma már Pusztaszer formában közismert igen régi településnevet találtam, melynek történeti adatait teljességre törekedve gyűjtötte össze INCZEFI GÉZA Sövényháza és vidékének földrajzi nevei /A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 1958. 82--153/ című munkájában. Itt állapította meg: „A név alakja a XII. századtól 1637-ig Szer, ettől kezdve jelentkezik a Pusztaszer összetétel, amely bizonyára irodalmi eredetű, esetleg osztrák térképekről terjedhetett el” /129--30/. INCZEFI a név jelentését expressis verbis sehol sem mondja meg, de NYÍRI ANTAL tanulmányára hivatkozó fajtegetése egyértelműen arra enged következtetni, hogy az 'összetartozó házcsoporthoz, falurész' jelen-

tést föltételezi a településnévben. Ez azért különös és elfogadhatatlan, mert ilyen jelentéssel ő n á l l ó a n a név-tipológia nem ismer hasonló helységnevet. KÁZMÉR MIKLÓS A »falu« a magyar helynevekben /Bp., 1970./ című hatalmas munkájában egyértelműen kimondja:jelöletlen Falu nem fordul elő... /36/. Találhatunk ugyan három Falucska adatot /52, 159/, s két biztosra vehető Falud följegyzést /156/, amelyek azonban valamennyien diminutív képzősök lévén megkülönböztető eleműeknek tekinthetők. Korai helységnevtáraink nem tartalmazznak Ház, Vár, Város neveket sem jelöletlen formában. Igaz ezzel szemben, hogy jónéhány Lak név előfordul bennük, de a TESz. megállapítása szerint „köznévként való használata későbbi felújítás eredménye” /II, 709/ lévén, megkockáztatom azt a föltevéssem, hogy személynevet kell bennük keresnünk, hiszen FEHÉRTÓI KATALIN Árpád-kori kis személynévtár /Bp., 1983./ című könyve említ egy korai Loka /207/ és több Luc, Luck, Lucu, Luca /208/ személynevet is. Most erre nem térhetek ki részletesen, csak hangsúlyozom azt a névtipológiai tényt, hogy az 'emberi település' jelentésű köznevekből nem lett a magyarban jelöletlen helynév.

GYÖRFFY GYÖRGY /Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp., 1966./ a Szer helynév történeti adatainak fölsorolása után /904--5/ utalt Anonymus etimológiájára, majd ezt írta: „Anonymus adatának történeti értéke kétes, s lehet, hogy forrása csupán a névmagyarázat” /905/. Vagyis a közszőnek Anonymus korában élt 'elrendezés' jelentése sugallhatta gesztáíróknak a helynév beépítését szövegébe. Ezt a gondolatot vette át a TESz. /III, 730/ is, midőn kérdőjellel vette föl az adatot, de a közsző első /Anonymus korabeli/ jelentését határozottan 'rend, elrendezés'-nek tartotta. KISS LAJOS /FNESz. 529. Pusztaszer a./ a TESz. említett kötetének megjelenése után kiadott munkájában visszatért NYÍRI ANTAL jelentésmegadásához: 'közös származású embercsoport /nagy család, nemzetség, had/ településhelye, összetartozó házcsopórt' -- jöllehet talán ezt NYÍRItől teljesen függetlenül tette, hiszen irodalomjegyzékében nem szerepeltette NYÍRI fönt idézett tanulmányát.

Visszatérve a Szer helynév közszói jelentéséhez, a föntiek alapján valószínűbbnek vélem benne a PAIS DEZSŐ /Magyar Anonymus 141/ által fölvetett 'rend, ordo' jelentést, amit az is alátámaszt, hogy rend szavunk -- a szer-hez hasonlóan -- 'önmagában is előfordul helynévként. A TESz. ugyan kérdőjelesen tartja ide vonatkoztathatónak az 1248-as terram Rendwey /Rendweg/, vicinam terrae Mřani és az 1296-os Reend helyneveket, de mivel teljesen mellőzi a GYÖRFFY GYÖRGY /i. m. I, 373/ által fölhozott korábbi adatokat ugyanerre a településre vonatkozóan /1264: v. Rend, in C-u de Barana; 1294: Thom. de Rend/ végeredményben elismeri ide való tartozását. A rend közszó helynévi használatát megerősíti KISS LAJOS is /FNESz. 83. Balatonrendes a./: „A Rendes hn. a hn-i használatban is előforduló m. rend fn. -s képzős származéka.” A szer szavunk a régiségben szinonimája volt a rend szónak /VirgK. 117: Mynd el oztatatk negi zerbe auagi rendbe.../, s ha egyik szó használatos lehetett önálló helynévként, akkor ugyanúgy a másik is válhatott azzá.

Az adatgyűjtés mindig viszonylagos teljességéig átnéztem az eddig publikált helynévi adattárak mutatóit, s ha ilyen nem volt bennük, hanem betűrendben sorolták föl adataikat, akkor az egész anyagot, s a fönti Szer /Pusztaszer/ helységnéven kívül csak egyetlen vasszécsényi dűlőnévben föltételezhettem önállóan állni e szót /Vas megye földrajzi nevei. Szombathely, 1982. 172/. 44/46. Szere, -'be [K/1912/~] S, sz. A név alakjából arra következtettem, hogy valaha birtokos jelzős szerkezet tagja volt, s valamilyen ok következtében lekopott mellőle a birtokosjelző, így a bőven adatolt s később tárgyalandó -szere utótagú helynevek csoportjába osztottam. Megemlítem azonban, hogy e név alapján fölmerült bennem a Pusztaszerben szereplő, első följegyzésében Scerii alakot is így magyarázzam. Ezt egyrészt azért nem tettem, mert PAIS DEZSŐ /Anonymus 141/ -i képzős melléknévnek tekintette, másrészt mivel GYÖRFFY GYÖRGY /i. m. 905/ nem tartotta Anonymust biztos forrásnak, végül és leginkább pedig INCZEFI GÉZA /SzTFTK. 1938. 128--9/ kimerítő adatfölsorolásában egyetlen hasonló alak nem fordult elő.

Megtaláltam viszont a szer szót a helynévtárak mutatóiban a következő helynevek előtagjaként: Szerbükk, Szerhát, Szerkő és Szerpatak. Közülük először a gyakrabban adatolt Szerkő névvel foglalkozom. A Dobogó-kőtől északnyugatra fekvő sziklafal Szerkövek nevét KISS LAJOS /FNESz. 611/ így magyarázta: „Az összetétel szer előtagja 'sor, vonalszerű elrendezés' értelmű. A Szerkövek hn. tehát olyan sziklaalakzatot jelöl, amely szél-tében elnyúlva, mintegy sort alkotva helyezkedik el.” Tehát jelentésmegadásával és irodalomjegyzékében is vállalta a PAIS DEZSŐ által már korán /Manon. 141/ fölvetett, majd később /NytudÉrt. 30. sz. 18/ részletesen kifejtett 'sor, rend' jelentéshasználatot a helynevekben. Érdekes, hogy a népi névmagyarázat még a múlt században is az Anonymus által fölvetett /vagy éppen csak az ő nyomán elterjedt/ jelentésre alapult. Komárom megye földrajzi nevei /Bp., 1985. 69/ erre a helynévre a következő adatokat tartalmazza: 7/90. Ször-kövek [P/1864/~, e] H, e. P. szerint „a királyok itt szerveztek, rendeztek”. KISS LAJOS a Szerkövek tárgyalásakor /i. h./ hivatkozott a Baranya megyei Babás szerkövek helynévre is, amely „bizarr alakú sziklasor Kővágószőlős felett a Jakab-hegy déli oldalán” -- nevét tehát ugyanúgy a 'sor' jelentésű szer közszóból kapta. Ezek a Babás-szerkövek előfordulnak a közelmúltban megjelent Baranya megye földrajzi nevei /Pécs, 1982./ című helynévgyűjteményben is. Egyik följegyzési helyük Kővágószőlős /I, 671/. 130/160. Babás szörkü : Szörküvek : Nászmenet. Szi[kla] „...baba alakú sziklaalakulatok”. Cserkúton ugyan-csak megtalálhatók /I, 690/. 133/60. Szörkü : Nászküjek : Nászkövek : Babás szörkövek : Szörkü ajja : Szörkü ajja [K5/1867/ Szerkő alja; K8/1868, 1867/ Szörkö alya; P/1864/ Szörkö alja]. „A Bubos-tető oldalán levő sziklacsoporthoz nevezik Szörkü-nek a cserkútiak. E helynek, akárcsak Kővágószőlősön a Nászkövek-nek jól ismert és sok helyütt közölt mondája van. Eszerint itt két lakodalmi menet vonult a hegy oldalában, s mert nem tudtak egymás útjából kitérni, a nászmenet tagjai átok következtében kővé váltak.” KISS LAJOS /FNESz. 611/ magyarázata és a népi monda alapján a Szerkő és Szerkövek tehát

olyan sziklaalakzatok, amelyek szélteben elnyúlva, mintegy sort alkotva helyezkednek el, s így bennük a szer szó jelentése 'sor, rend'.

Ugyanezt a jelentést vélem a Szerbükk helynévben is. SZABÓ T. ATTILA Kalotaszeg helynevei /Kolozsvár, 1942./ című könyvében találtam utalást erre a névre Ketesd 1864-es adatai között: „Borbathegy a Szerbükk szőlő felett el nyulo hegység...” /63/. E helyen sorban, rendezetten álló bükkfák állhattak mielőtt szőlőt telepítettek volna helyükre. Ez azonban csak föltételezés, s nem bizonyítja a szer 'sor' jelentését, esetleg csak alátámasztja.

A fönt említett Baranya megyei helynévgyűjtésben /I, 897/ Aranyos_gadány határában történeti adatként föllelhető Szerhát szer eleme már nem a 'sor, rend' jelentésű közszót tartalmazza, de összefügg vele: 152/154. [K9/1856/ Szerhát, Izerhát]. GYÖRFFY GYÖRGY /i. m. 354/ adatai pataknévre utalnak: 1192/1374/1425: ...in Scereufey; 1305 1372: p. Izereu, t. Izerew. Ezt ki is fejti a szerző a település nevével kapcsolatban: „A Szerő vagy Üszerő patak fejenél épült... Az 1542-i adójegyzékben: Izewrew. Nevét Görcsény ÉK-i határszélén az Üjszerő hn. /völgy/ tartotta fenn /1883. kataszt. térk./ és Regenye É-i részén Üszerő /Reuter gyűjt./.” Az előbbi egyáltalában nem, az utóbbit kétszer is megtaláltam a Baranya megyei kötetben. Először Görcsöny határában: 167/183: Üszo [K9/1855/ Iszró, K10/1857/ Izró]... Üszerő /Iszerő, Szerőfő/ „Szerő vagy Üszerő patak fejenél települt az Árpád-korban” /GYÖRFFY idézett helyére való hivatkozással/. Utána a szomszédos Regenye községben is találkoztam a névvel: 168/48. Üszo : Üszerő : Iszró [BC3/?/ Uzro, K6/a /1700/ Iszra, K6/b/1704/ Iszerő, P/1865/ Üszo, Üzeres] mellett a fönti GYÖRFFY-féle magyarázat megismételve, vagyis egy Szerő vagy Üszerő pataknévre való utalással, amelyben véleményem szerint a szer közszó és a jó 'ér, patak' jelentésű földrajzi köznév összetételét kell keresnünk. Ezt bizonyítják az alábbi adatok Istenmezejéről /Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Bp., 1970. 30/: 4/163. Felső-szer-patak [K/1888/~ P/1864/ Szerpatak]; 4/164. Szer-patak gödri; 4/171.

Alsó-ször-patak. A népi magyarázat a szer szónak már teljes jelentéselhomályosulását mutatja: „Sok szeder található itt.” A mellékelt térképen nem állapítható meg, de az adatokból világosan kitűnik, hogy két patakáról van szó, melyek egymás mellett párhuzamosan futnak egy darabig. A szer jelentése tehát /mint minden bizonnyal a Baranya megyei történeti adatban is/ a PAIS DEZSŐ által is kimutatott /NytudÉrt. 30. sz. 18/ 'fonál' → 'fonál ága' és a NYÍRI ANTAL munkájában /i. h./ is szereplő 'ág', ami lehet 'víz ága, patak ága'.

Nem föltétlenül szükséges a 'sor' és a 'patak ága' jelentést összekapcsolnunk ahhoz, hogy a helynevek utótagjában gyakoribb szer szavunk további jelentésfejlődését nyomon kövessük. Föl kell azonban idéznünk azt a közismert tényt, amelyet BENKŐ LORÁND több helyütt kifejtett, mely szerint a magyar települések a honfoglalás idején és után is még jó darabig vizetek, erek, patakok mentén alakultak, létesültek. Nyilván a víz partján, annak medre mellett haladva, sorban, szerben. A szer szó jelentése tehát helynévi utótagokban 'sor' → 'házsor' → 'falurész' → 'házcsoport' lehetett, amit dolgozatom második részében, a szó földrajzi köznévi vizsgálatával szeretnék bizonyítani.

HAJDÚ MIHÁLY

ÁTVÉTEL, FORDÍTÁS, ÚJ NÉV

1. Történelmünk szomorú ténye, hogy a török kiszorítása a 17. sz. végén legalább annyi települést tett lakatlanná, mint maga a hódoltság másfél évszázada. A Budát visszafoglaló császári seregek és a Buda felmentésére siető török csapatok tucatjával tettek pusztasággá -- a hódoltság alatt még magyaroktól lakott -- falvakat. Ugyanakkor pusztult el nagyrészt a Dunakanyar magyar lakossága is. Várad török kézre jutása és visszafoglalása megyényi területet tett lakatlanná. Nem csoda tehát, ha a legfontosabb török hadiutak mentén a Duna mindkét oldalán is ugyancsak megritkult a lakosság a 17. sz. második felében.